

Мартиненко Т. І., Кондратюк К. К.

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ ЛЬВОВА ЧАСІВ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ МАТЕРІАЛІВ СУДОЧИНСТВА: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Дана стаття присвячена аналізу матеріалів судових органів як джерела до вивчення соціальної історії Львова у контексті повсякденного життя в умовах німецької окупації. У праці розглянуто основні специфічні особливості даних матеріалів, розкрито їх інформаційний потенціал у висвітленні легальної та нелегальної сфер життя тогочасного суспільства.

Ключові слова: Львів, німецька окупація, судова система, соціальна поведінка, соціальна історія.

Martynenko T., Kondratiuk K.

SOCIAL HISTORY OF LVIV DURING THE GERMAN OCCUPATION THROUGH THE PRISM OF THE JUDICIARY MATERIALS: SOURCE STUDY ASPECT.

This article analyzes the material of the judiciary as a source for research of the social history of Lviv in the context of everyday life under the German occupation. The paper considers the main specific features of these materials, exposes their information potential in covering legal and illegal spheres of life of society of that time.

Keywords: Lviv, German occupation, judicial system, social behavior, social history

Соціальна історія як галузь історичного знання на сьогодні посідає одне з чільних місць в історичній науці. Методологічний апарат соціальної історії дозволяє розглянути суспільство зсередини у комплексі взаємодій між індивідами та соціальними групами, виявити закономірності та причинно-наслідкові зв'язки, які досить складно виявити традиційними історичними засобами. Особливо цінним даний підхід виступає при дослідженні складних та суперечливих періодів соціальних трансформацій, суспільне життя у яких не вписується в прості чорно-білі схеми опису поведінкових моделей і потребує залучення масових джерел для адекватного відображення ситуації, таких як, зокрема, період німецької окупації.

Сучасна історіографія Другої світової війни значно збагатилася за рахунок залучення масових джерел суб'єктивного походження – спогадів, письмових та усних свідчень, інтерв'ю. Такі матеріали зазвичай надають досить цікаву інформацію, але водночас мають свої специфічні ознаки, що викривляють подані дані,

насамперед пригадування вибіркового моментів та „забування” інших, а також ефект інформаційного нашарування, коли здобута свідком пізніше інформація з зовнішніх джерел трансформується та сприймається ним як частина його власних спогадів. Тому чимало дослідників критично ставляться до використання джерел особового походження як єдиної бази для дослідження. Для більш повної та адекватної картини суспільного життя, а також верифікації отриманих даних необхідне залучення джерел об’єктивного описового характеру, які могли б відображати окремі фрагменти «об’єктивної дійсності».

Одним із таких джерел виступають матеріали судових органів, що не тільки окреслюють долі окремих людей та їх вчинки, але й містять у собі цінні «картинки» тогочасної дійсності: повсякденного життя, правової системи, суспільних настроїв мешканців міста, їх соціальної поведінки, описують конкретні життєві ситуації з високим ступенем деталізації. Масовість судових справ дозволяє дослідникові формувати розуміння про тенденції та рівень поширення тих чи інших явищ із високим відсотком достовірності, підтверджуючи чи спростовуючи твердження, збережені у спогадах окремих людей.

Незважаючи на значний інформаційний потенціал, у дослідженнях, присвячених тематиці Другої світової війни на теренах Галичини, даний тип джерел використовується спорадично. Винятком є праці, присвячені тематиці Голокосту та поведінці місцевого населення, зокрема монографії Ж. Ковби¹ та Д. Поля².

Метою даного дослідження є окреслення ролі та значення матеріалів судових органів у вивченні соціальної історії в контексті повсякденного буття на прикладі Львова часів німецької окупації. Основними завданнями даної публікації є залучення судових матеріалів до наукового обігу, підвищення інтересу істориків соціальної історії до даного типу джерел, ознайомлення з основними характеристиками та специфічними ознаками наявних матеріалів, розкриття їх інформаційного потенціалу.

Джерельною базою дослідження стали матеріали німецьких військових та цивільних судових органів, що діяли на території міста в означений період, які зберігаються в Державному архіві Львівської Області, а саме: ф. Р. 77 Спеціального суду при Німецькому суді м. Львова, ф. Р. 183 Міського суду м. Львова та ф. Р. 161 Апеляційного суду при губернаторі дистрикту Галичина. Дані фонди містять у сукупності майже дев’ять тисяч справ і є найповнішим зібранням німецьких судових матеріалів в Україні.

Для кращого розуміння специфіки формування документів та їх характерних ознак, слід насамперед коротко окреслити основні особливості німецького судочинства та функціонування судових органів, а також з’ясувати специфічні ознаки, що визначали особливості правового поля на даних теренах.

Функціонування німецького окупаційного судочинства у Львові та краї загалом бере свій початок від 1 серпня 1941 р. – часу входження Галичини як п’ятого дистрикту до складу генерал-губернаторства, коли, згідно з розпорядженням генерал-губернатора Ганса Франка, розміщеного у «Львівських вістях», на територію краю поширилося законодавство, чинне у Генеральній губернії³. Відповідно, було поширено й дуалістичну судову систему на зразок тієї, що діяла в генерал-губернаторстві – паралельну систему судів окремо для німецького та ненімецького населення.

Для розгляду карних та цивільних справ місцевого польського та українського населення у містах створювалися міські та окружні суди, що виступали судами першої інстанції. Судом другої інстанції виступав Апеляційний суд при губернаторі дистрикту. Мовами діловодства визнавалися українська та польська⁴. Як свідчать

автобіографії особового складу судів, основу персоналу становили особи, що мали попередній досвід роботи у довоєнних польських судових органах⁵. Значною мірою це було спричинено тим, що законодавчою базою діяльності ненімецького судочинства у краї (у пунктах, що не суперечили розпорядженням генерал-губернатора) виступало довоєнне польське законодавство. Так, наприклад, у вирокі по справі щодо неправомірного продукування та збуту парфумерної продукції без потрібних на те дозволів суддя міського суду керувався польськими законами регулювання торгівлі від 1926 та 1939 рр.⁶

Основними справами у міському суді виступали як цивільні – розлучення, присудження аліментів, спадщини, образа особи, так і кримінальні – грабежі, крадіжки, зловживання посадовим становищем, хабарництво, бійки, вбивства тощо. Слухання справ відбувалося змагальним способом із можливістю отримання підсудним адвокатського захисту та подання апеляції чи касаційної скарги.

Для німецького населення було створено Німецький суд та Вищий Німецький суд, які діяли на базі кримінального та цивільного законодавства, чинного в Рейху. Особовий склад судів становили виключно німці. Відповідно, й мова ведення діловодства була німецькою. Дані суди розглядали цивільні та кримінальні справи німецького населення (рейхсдойче та фольксдойче), а також інші справи у випадку, коли одна зі сторін була німецькою⁷.

Особливе значення у системі німецького судочинства посідав Спеціальний суд, що діяв при Німецькому суді м. Львова. Ця і подібні до неї інституції ґрунтувалися на спеціальному законодавстві, яке бере свій початок зі спеціальних законів про охорону права та держави, ухвалених у 1933-1934 рр. Спеціальне законодавство, що оперувало поняттями охорони безпеки держави і влади, стало вагомим інструментом для зміцнення влади нацистів у Німеччині шляхом усунення непокірних та конкурентів⁸. Дані установи фактично стали одним із основних інструментів встановлення «нового порядку» як у Рейху, так і на окупованих територіях. У своїй діяльності спеціальні суди розглядали кримінальні справи німецького та ненімецького населення у разі, якщо у них зачіпалися «німецькі інтереси». Справи розглядалися колегією з трьох суддів та, у разі засудження, не могли оскаржуватися. У їх діяльності відобразилися характерні риси окупаційного правопорядку.

Перш за все йдеться про застосування принципу етнічної чи расової відповідності/невідповідності, за яким, залежно від етнічної расової приналежності, до людини застосовувалися різні норми права⁹. Тобто особи німецького походження (фольксдойче чи рейхсдойче) на окупованих територіях підлягали лише німецькому судочинству і не могли засуджуватися подібно до місцевого ненімецького населення. Також, у випадку судового слухання, на якому одна зі сторін була українцем чи поляком, а інша – німцем, надавалися очевидні преференції на користь останнього. Тому не дивно, що особи німецького походження (фольксдойче) інколи спеціально клопотали про визнання їх німецьких коренів та передачу справи з місцевого до німецького суду¹⁰.

Іншою характерною особливістю стало введення до правового поля поняття «німецьких інтересів». Наявність чи відсутність їх порушення була обов'язковим пунктом в усіх справах. Під порушенням „німецьких інтересів” («діями спрямованими проти німецької справи відбудови краю») розуміли найрізноманітніші прояви поведінки та вчинки, що суперечили або не вписувалися у межі провадженої державної політики, насамперед: порушення прямих розпоряджень німецьких властей чи чинення спротиву їх виконанню, допомога євреям (які мали статус державних

злочинців), а також будь-які протиправні дії, що вчинялися на території німецьких інституцій або пошкоджували їхнє майно¹¹. За подібні правопорушення передбачалася більш суворая кара, ніж зазвичай, – розстріл або тривалі терміни у концентраційних таборах¹².

Як і будь-яке нечітке поняття, «порушення німецьких інтересів» досить часто використовувалося зі спекулятивною метою, навіть у випадках, коли безпосередні німецькі інтереси не зачіпалися. Так, наприклад, Грабовська Софія, яка приїхала до Львова з Варшави на початку серпня 1943 р. з метою сплати судового штрафу, при купівлі продуктів на ринковій площі назвала українців-поліцаїв, що патрулювали ринок, «українськими свиньми, влада яких скоро закінчиться», за що була затримана зі звинуваченням в образі поліцейського. Опісля, у списаному в комісаріаті української допоміжної поліції протоколі дізнання, її слова потрактували як «наклеп», «поширення ворожої пропаганди» та «посягання на німецьку владу». Відповідно, справу з простого наклепу чи публічної образи, які передбачали стягнення штрафу, було перекаваліфіковано на значно важчі статті «поширення ворожої пропаганди та антинімецькі висловлювання», а випадок, що репрезентував українсько-польські ресантименти, потрактовано як «протинімецькі дії»¹³.

Загалом, як засвідчують наявні матеріали, в місті та краї у роки німецької окупації діяла досить злагоджена судова система, що містила всі формальні риси нормальної правоохоронної системи. Так, у більшості наявних справ є заяви чи донесення про вчинення правопорушення як підстава для початку кримінального провадження, протоколи дізнань підозрюваних, ордери на їх затримання, детальні описи результатів обшуків, покази свідків, результати судово-медичних, графологічних, хімічних експертиз, нотатки слідчих про процес та результати розслідування, що свідчить про проведення слідства зі збереженням усіх формальних правил. Також у процесі розслідування залучалися речові докази – листи, фотокартки, телеграми, фрагменти одягу, особисті речі. Після написання слідчими короткого висновку по справі вона передавалася до суду, де розглядалася на одному або декількох засіданнях. Опісля заносилася до архіву установи.

Діюча у роки німецької окупації правова система залишила по собі значний пласт цікавих джерельних матеріалів, які відображають різноманітні сфери соціального буття, містять докладні описи та цінні факти з життя суспільства, що можуть чимало розповісти про мотивацію, техніки виживання, до яких вдавалися мешканці Львова, обставини повсякденного життя. Адже кожна справа містить не лише опис складу самого правопорушення, але й надзвичайно цінну інформацію про обставини його вчинення (реконструкція подій за рахунок показів свідків та даних експертиз), особистості підсудних та учасників слідчого процесу, їх попереднє життя (завдяки автобіографіям, особистим листам та речам, запискам слідчих). Так, до прикладу, у справі торговця Міхала Джебінського, заарештованого за звинуваченням у незаконному присвоєнні понад сотні продуктових карток, окрім власне опису правопорушення, містяться дані про розгалужену схему збуту та торгівлі на «чорному ринку», особливості його функціонування у час окупації¹⁴. При цьому слід відзначити: у багатьох випадках найбільш важливою для наукового дослідження виступає насамперед так звана «побічна» інформація, що безпосередньо правопорушення не стосується. Так, у справі Романа Домбровського, звинуваченого в переховуванні шістьох євреїв у своєму помешканні по вул. Остштрассе, 19 (сучасна вул. Личаківська), найважливіша інформація міститься не у протоколах допитів підсудного, весь опис «злочину» та процес доведення вини якого зайняв лише п'ять сторінок, а в

коротких автобіографіях переховуваних ним євреїв, що включають цінну інформацію про їх поневіряння протягом років війни та довоєнне життя¹⁵.

За тематичним наповненням наявний матеріал можна поділити за сферами життя відображеного у них соціуму, а саме: легальної та нелегальної.

До легальної сфери належать справи, що врегульовували правові відносини громадян у межах чинного законодавства. Дані матеріали, переважно справи цивільного відділу міського суду м. Львова та Апеляційного суду, становлять переважну більшість усіх збережених на сьогодні. Насамперед це справи сімейно-побутового характеру – оформлення розлучення, присудження спадщини, сплати аліментів, позбавлення батьківства. До легальної сфери можна також віднести карні справи по бійках та вбивствах на побутовому ґрунті.

Попри свою чисельність, дані справи є досить малоінформативними для дослідження обставин суспільного життя в умовах окупації, оскільки відображають типові процеси та дії, характерні для соціуму в мирний час, що не припинилися з початком війни. Типовість і повторюваність сюжетів та мотивів є, властиво, їхньою спільною ознакою. У цьому випадку справи польських, радянських та німецьких судів не відрізняються. Однак у межах соціологічного чи демографічного дослідження вони можуть бути досить корисними для емпіричної перевірки та візуалізації статистичних матеріалів.

Єдиною досить цікавою групою матеріалів із легальної сфери є справи з образи честі та гідності, що містять інформацію не тільки про міжособистісні, але й про міжгрупові взаємини. Так, наприклад, у донесенні до І Комісаріату української допоміжної поліції мешканка кам'яниці по вул. Бернардинській, 12а українка Антонія Чабанівна вимагала відкрити кримінальну справу проти своєї сусідки польки Хелени Левицької за образу честі та гідності, стверджуючи, що остання називає її «українською свинею» й висловлює протиукраїнські висловлювання на кшталт: «Ти хамко українська чи чекаєш і хочеш Гітлера, шляк би його трафив з твоєю Україною, чекай я тебе научу»¹⁶.

Набагато більший інтерес викликають справи, які ілюструють нелегальний бік життя суспільства – те, що зазвичай не фіксується в офіційних документах, лише зрідка проявляючись у спогадах пересічних мешканців міста. А без нього, на наше переконання, неможливо комплексно поглянути на соціум у роки війни. Дана сфера є добре представленою у матеріалах судочинства – в основному у справах Спеціального суду та карного відділу Львівського міського суду. В межах даного дослідження ми зосередимося лише на представленні домінуючих явищ нелегальної сфери соціального життя Львова в означуваний час у руслі трьох основних напрямків протиправних дій: правопорушень проти державного режиму, власне кримінальних злочинів та нелегальних трансакцій («чорний ринок»).

У сфері протидержавних правопорушень в означуваний час найбільшого поширилися масові фальсифікації документів, насамперед зумовлені тим, що німецький окупаційний режим, як, зрештою, і радянський, був вкрай бюрократизованою системою, де величезне значення мали різноманітні посвідчення, списки, розпорядження, відписки тощо. В умовах воєнного часу одержання потрібного документа було одним із необхідних елементів збереження власної безпеки, а для деяких людей і життя.

Встановлення жорстокого «нового порядку», яке передбачало усунення та переслідування цілих категорій населення, змусило чимало людей приховувати свою ідентичність та минуле. До таких осіб належали насамперед євреї, підпільники, колишні комуністи та кримінальні злочинці. Відповідно, за наявності стійкого попиту на

підробні особові документи (аусвайси, метрики), ринок фальшивих документів процвітав. Першість у їх виготовленні посідало організоване підпілля, яке мало достатньо можливостей для виготовлення якісних копій, а також добре законспіровану мережу кольпортерів. Документи виготовлялися переважно у Варшаві в підпільних друкарнях, а потім переправлялися до Львова. Пересічний мешканець міг придбати потрібний аусвайс через «своїх» людей на Кракідалах (головній ринковій площі міста), які відправляли запит до Варшави, а потім через певний час отримати документи¹⁷.

Окрім посвідчень особи, підробляли також й інші документи, насамперед ті, що надавали доступ до матеріальних благ. Здебільшого подібні документи підроблялися службовцями, що мали безпосередній доступ до розподілу продовольства. Найпоширенішим методом було виписування карток на імена померлих чи вигаданих людей та неіснуючих фірм. Так, наприклад, у вересні 1943 р. в процесі перевірки діяльності Управління продовольства та сільського господарства було встановлено факти виписування службовцями управління численних (фальшивих) продуктових карток на імена фіктивних фірм та установ, на які протягом серпня 1943 р. було закуплено понад три з половиною тонни хліба, 350 кг масла, 1 279 яєць та чимало інших продуктів у кооперативі «Маслосоюз», пекарні «Ас» та інших установах¹⁸.

Німецькі власті намагалися процес обігу документів контролювати та перевіряти. У ході численних ревізій та перевірок виявилися як власники фальшивих документів, так і виробник¹⁹. Однак, з огляду на функціонування розгалужених підпільних мереж різних напрямків, а також того, що в мінливих умовах воєнного часу величезна кількість людей пересувалася або безслідно зникала, подібні дії успіхом не увінчалися.

Іншим поширеним явищем періоду окупації були масові посадові правопорушення та зловживання службовим становищем, рівень яких різнився залежно від посади та інституції.

Війна відкрила чимало можливостей для швидкого збагачення для певних людей, насамперед фольксдойче, які, посідаючи ключові позиції на різних посадах у чиновницькому апараті, закладах торгівлі та підприємствах, використовували своє становище для здобуття матеріальних благ. Один із таких випадків ілюструє справа проти керівництва львівської трикотажної фабрики по вул. Вестштрассе, 31 (сучасна вул. Янівська), де наприкінці 1942 року зі списаної сировини було організовано необліковане виробництво панчох. До справи було залучалися декілька польських та єврейських робітників, що працювали на виробництві, яким пообіцяли передати частину виробітку та сировини. Окрім того, керівництво регулярно списувало «некондиційну» сировину для подальшого її перепродажу на „чорному ринку”. В результаті, проведеної в січні 1943 року ревізії дані факти зловживань було виявлено, а керівництво та учасників нелегального виробітку притягнуто до відповідальності²⁰.

Іншим поширеним місцем зловживань була Пошта. У воєнний час дана установа залишалася чи не єдиним засобом зв'язку громадян із рідними та близькими. Особливо її роль зросла після початку вивезень мешканців краю та міста на примусову роботу до Німеччини. Як свідчать спогади та листи остарбайтерів, мешканці регулярно відправляли чимало речей, харчів та грошей своїм рідним до Рейху²¹. Досить часто такі пакунки до своїх адресатів доходили частково (у результаті «некондиції» – пошкодження пакунків) або й взагалі «губилися» по дорозі. Здебільшого «некондицію», пошкодження чи просто крадіжку переданих речей спричиняли самі працівники Пошти²². Причому зникали не тільки цінності чи харчі пересічних мешканців, але й пакунки німецьких військових та урядовців. Тому подібними випадками переважно займалася німецька польова жандармерія чи СД (Sicherheitsdienst –

Служба безпеки), які провадили розслідування із застосуванням спеціального законодавства і жорстоко карали персонал за правопорушення. Наприклад, службовців Антонії Шмідт та Марціна Бабіяша, через крадіжки пакунків за вироком Спеціального суду від 8 січня 1943 р. було засуджено на смерть як «шкідників»²³.

Однак найбільше від посадових зловживань за іронією долі потерпали власне органи правопорядку, а особливо українська та польська поліція, що мали безпосередній щоденний контакт із населенням. Особливості діяльності поліцаїв та наявність повноважень з метою використання свого службового становища для швидкого збагачення (при проведенні ревізій, «акцій», патрулюванні ринкових площ та вулиць міста) провокували поширення корупції серед поліцаїв. У наявних матеріалах зафіксовано чимало випадків намагання дачі хабаря (грошей, продуктів, взуття) при виконанні службових обов'язків: при патрулюванні²⁴, «акціях»²⁵, охороні затриманих²⁶ тощо. Однак нерідко при спробі підкупу поліцесту провадили до комісаріату і починали слідство. Так сталося, наприклад, у справі проти Антоніни Жильовської, що запропонувала поліцаєві 1 000 зл. за сприяння звільненню чоловіка з в'язниці, а в результаті жінку засудили за спробу дачі хабаря на чотири роки²⁷.

Наклала свій відбиток німецька окупація і на особливості традиційної кримінальної злочинності (вбивства, грабежі, шантаж, крадіжки тощо). Так, основним предметом грабежів та крадіжок у цей час виступають не гроші чи коштовності, а насамперед їжа та одяг. До прикладу, в справі банди грабіжників під проводом Едварда Щепанського (справжнє ім'я Еліяху Люфтіг) з 79 епізодів грабунку пивниць та помешкань, здійснених у період з осені 1941 р. до 23 травня 1943 р. звичайний штраф у 76 нагробованим майном виявилися їжа та одяг і лише 3-х – гроші та дорожності²⁸. Така ситуація могла бути наслідком переважання бартерних відносин на ринку обміну та загального зубожіння населення, яке за час радянського панування розпродало чималу кількість цінних речей.

Встановлення нового режиму спровокувало також виникнення й цілком нових видів злочинної діяльності, що використовували особливості політики влади у власних цілях. Так, у Львові, як і в інших містах Генеральної губернії, існувало явище «шмальцовників» – людей, що вишукували та шантажували або здавали за винагороду до органів Поліції безпеки євреїв, які переховувалися під фальшивими документами на «арійському» боці²⁹. Адже за здачу єврея до рук поліції людина отримувала нагороду (гроші або/та речі затриманого, алкоголь, цигарки)³⁰. Інколи утворювалися цілі спеціалізовані злочинні угруповання «шмальцовників», як у випадку банди «Доктора», що мала розгалужену систему інформаторів, вишукувала, шантажувала, а потім все одно видавала переховуваних євреїв³¹.

Використовуючи страх населення перед поліцейними органами внаслідок впровадження політики терору, деякі кримінальні елементи видавали себе за представників правоохоронних органів. Так, як зазначено у донесенні торговця Іжицького Володимира від 4.12.1943 до дирекції Кримінальної поліції у Львові, серед білого дня до його квартири зайшли двоє молодиків, які, видаючи себе за українських поліцаїв почали проводити обшук помешкання начебто з метою віднайдення заборонених предметів, розтрошили меблі та зчинили страшний безлад³². В іншому випадку поляк Тадеуш Козловський разом із ще чотирма поплічниками (їх особи слідству встановити не вдалося), видаючи себе за помічника німецької поліції, провадив «обшуки» громадян, «вилучаючи» цінні речі³³.

В умовах поліцейного терору, коли чимало людей заарештовували та брали під варту з дрібного приводу, або й взагалі без нього (як заручників), чи не єдиною

можливістю для їх близьких посприяти звільненню був підкуп посадовців та правоохоронців. Цією ситуацією скористалися авантюристи, що видавали себе за гестапівців чи людей, що мають зв'язки у поліції й можуть посприяти у звільненні з в'язниці чи концтабору. Один із таких випадків ілюструє справа студента з Вільна Ніко Жмура, який, видаючи себе за позаштатного співробітника Поліції безпеки, брав у близьких заарештованих гроші та нібито допомагав їх рідним виходити на волю. Маючи зв'язки в поліції, він знав, кого із засуджених можуть незабаром відпустити на волю, або перевести до іншого місця. У перших кількох випадках усе минуло гладко, однак, коли одна із заарештованих після сплати суми не вийшла на волю, її рідні донесли в поліцію. У ході розслідування слідчими було виявлено ціле злочинне угруповання, до якого входили місцеві фольксдойче, поляки та навіть колишній царський офіцер, котре, окрім вищезгаданої діяльності, займалося нелегальною торгівлею коштовностями та валютою, а також збутом крадених речей. За вироком суду членів банди було засуджено до 4 і більше років ув'язнення зі сплатою штрафу та компенсацій³⁴.

За подібні дії авантюристи могли каратися не тільки з боку влади, але й організованого підпілля. Так, власника кнайпи «Під крученим стовпчиком» на розі вул. Кохановського та Пілсудського, що брав у людей гроші нібито за допомогу у звільненні їх близьких із концтабору, Підпільним судом АК було засуджено та розстріляно³⁵.

Ще одним специфічним явищем нелегальної сфери суспільного життя часів німецької окупації, відображеним у матеріалах судочинства, є діяльність «чорного ринку».

Отримання продуктів харчування та товарів першої необхідності через воєнну розруху та абсолютну байдужість німецької влади до забезпечення потреб місцевого населення було постійним головним боєм львів'ян протягом усього періоду окупації. Встановлення адміністрацією жорстких рамок торгівлі та введення карткової системи за дискримінаційною системою становище мешканців міста лише погіршили. Так, згідно з нормами розподілу харчових продуктів, впровадженими від 6 серпня 1941 р., українське та польське населення міста отримувало лише половину норми забезпечення, встановленої для німців чи осіб німецького походження, а єврейське (до певного часу) – ¼ норми³⁶. У такій ситуації фактично єдиним шляхом для одержання необхідних товарів була їх купівля на вільному ринку.

Головним осередком вільного ринку у Львові на той час залишалися так звані «Кракідали» – ринок, що розташовувався у центральній частині міста відразу за Оперним театром. За свідченнями очевидців, там придбавалося все: продукти, взуття, одяг, коштовності, дефіцитні товари і навіть зброю, яку можна було тут же й протестувати у найближчому підвалі³⁷. Функціонував також нелегальний ринок золота, доларів та фунтів, курс яких коливався у залежності від міжнародної ситуації та подій на фронтах³⁸.

Влада міста постійно намагалася контролювати процес обміну, встановлюючи щомісячні максимуми на ціни, жорстко регулюючи час та місце дозволеної торгівлі, контролюючи в'їзди до міста, де патрульні проводили обшук на предмет заборонених нелегальних товарів та контрабандного ввезення харчів. Однак значних успіхів у контролюванні торгівлі адміністрації досягти так і не вдалося. Як свідчать матеріали кримінальних справ проти спекулянтів, не останню роль у цьому відіграло те, що до нелегальної торгівлі безпосередньо залучалися не тільки торговці, але й поліція, контролюючі органи, представники адміністрації, а вся система трималася на неформальних міжособистісних зв'язках.³⁹

Ще одним чинником, що ускладнював контроль над торгівлею, був її стихійний характер. Адже окрім професійних торговців, до цього процесу залучалася й

значна частина пересічних мешканців міста, які здебільшого продавали власні речі. Як відомо, починаючи з радянського часу продаж власних речей став одним із основних джерел доходу мешканців міста, оскільки карткова система не забезпечувала і половини основних потреб громадян у харчах та інших предметах⁴⁰. У результаті на ринку опинялося чимало речей із сумнівним походженням. Тому це стало зручним місцем для збуту та перепродажу краденого, від купівлі якого не був застрахований жоден «порядний громадянин». Не дивно, що одним з найпоширеніших «пояснень» про походження крадених речей стало: «Купив у невідомого типа на Кракідалах»⁴¹.

Окрім краденого, при купівлі на ринку мешканці могли отримати й неякісний чи підроблений товар. Як свідчать численні справи проти виробників та торгівців щодо виробництва та збуту ними неякісної чи підробленої продукції, це явище набуло небувалого розмаху. Підробляли все: випічку⁴², молоко⁴³, крупи⁴⁴ і навіть заміники. Так, директорка фабрики газованих напоїв «Здоровіє» Євгенія Никифороук та керівник Окружного торговельного кооперативу Богдан Білинський умудрилися підробляти ерзац чай, тобто виріб, який і за нормальних обставин був, за твердженнями тогочасних мешканців міста, «зовсім непитним»⁴⁵.

Загалом слід відзначити, що окреслені домінуючі явища легальної та нелегальної сфер соціального життя окупаційного періоду не вичерпують тематичний ряд, представлений у матеріалах судів. Окрім безпосередніх сюжетів повсякденного життя мешканців міста, розглядувані нами справи відображають цілу палітру мотивів поведінки, що є однією з їх безперечних позитивних ознак. Адже для слідства мотив вчинення протиправних дій був одним із найважливіших елементів у процесі доведення чи спростування вини підозрюваного. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує невелика (всього близько сорока сторінок), однак надзвичайно інформаційно цікава група справ щодо такого специфічного «правопорушення», як надання допомоги чи притулку особам єврейської національності. Ця невелика група справ є чи не єдиною залученою у науковий обіг науковцями, які займаються проблематикою Голокосту та поведінки місцевого населення⁴⁶. Однак їх інформаційний потенціал ще далеко не вичерпано. Адже інколи важливішим за сам факт поведінки є дослідження її причин, мотивів. Цей аспект, на наше переконання, сьогодні посідає одне з найважливіших місць у вивченні Другої світової війни та поведінки населення на окупованих територіях.

Підсумовуючи, зазначимо, що розглядуваний нами пласт матеріалів судових органів часів німецької окупації є цінним джерелом соціальної історії Львова часів війни, яке містить багатий фактологічний матеріал для істориків у дослідженні мотивації поведінки, стратегій виживання, суспільних практик, настроїв цивільного населення. Представлені у карних справах приклади ненормативної поведінки дозволяють розкрити характерні ознаки окупаційної системи та тенденції суспільного життя. Наявний матеріал засвідчує, що спроби та заходи німецького тоталітарного режиму встановити тотальний контроль над усіма сферами життя в умовах війни значного успіху не мали, а лише спровокували виникнення альтернативних підпільних взаємодій. Так, намагання контролювати ціни та товарообіг в умовах тотального дефіциту спричинило масове поширення нелегальної торгівлі, а спроби контролю над пересуванням та діяльністю мешканців за допомогою різноманітних документів – появу цілої індустрії з виробництва фальшивих документів. Пристосування мешканців міста до мінливих умов війни та життя в рамках, нав'язаних окупаційним режимом, спровокувало диверсифікацію поведінки населення міста, превалювання неформальних міжособистісних зв'язків та розширення нелегальної сфери суспільного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – Київ, 1998. – 266 с.
- ² Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944. – München, 1996. – 454 s.
- ³ Українські щоденні вісті. – 1941. – 2 серпня. – С. 1-3.
- ⁴ Львівські вісті. – 1942. – 19 листопада. – С. 4.
- ⁵ Особові справи працівників Апеляційного суду // Державний архів Львівської області (Далі – ДАЛО). – Ф. Р. 161. – Апеляційний суд при Губернаторі дистрикту Галичина. – Оп. 1. – Спр. 2, 4, 5, 8. – Арк. 1-2; Особові справи працівників Львівського міського суду // ДАЛО. – Ф. Р. 183. – Миський суд м. Львова. – Оп. 1. – Спр. 2, 3, 6. – Арк. 1-2.
- ⁶ Справа по звинуваченню Шудрака Петра, Жака Хенрика та ін. у порушенні правил торгівлі // ДАЛО. – Ф. Р. 183. – Оп. 1. – Спр. 559. – Арк. 10, 38.
- ⁷ Львівські вісті. – 1941. – 11 серпня – С. 4; Львівські вісті. – 1941. – 23 листопада. – С. 3.
- ⁸ Majer D. «Non-Germans» under the Third Reich: the Nazi Judicial and Administrative System in Germany and Occupied Eastern Europe, with Special Regard to Occupied Poland, 1939-1945. – Harvard, 2003. – P. 67-69.
- ⁹ Majer D. «Non-Germans» under the Third Reich... – P. 43-44, 53-55.
- ¹⁰ Справа по звинуваченню Лужного Броніслава у наклепі // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Спеціальний суд при Німецькому суді м. Львова. – Оп. 1. – Спр. 249. – Арк. 6.
- ¹¹ Оголошення та розпорядження Львівського міського староства // ДАЛО. – Ф. Р. 35. – Губернаторство дистрикту Галичина. – Оп. 6. – Спр. 228. – Арк. 6.
- ¹² Majer D. «Non-Germans» under the Third Reich... – P. 497-498, 502; Оголошення та розпорядження Львівського міського староства // ДАЛО. – Ф. Р. 35. – Губернаторство дистрикту Галичина. – Оп. 6. – Спр. 228. – Арк. 6.
- ¹³ Справа по звинуваченню Грабовської Софії в образі поліцейського // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 595. – Арк. 2-3.
- ¹⁴ Справа по звинуваченню Джевінського Міхала у спекуляції // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 305. – Арк. 8-12, 15-22.
- ¹⁵ Справа по звинуваченню Домбровського Романа у переховуванні євреїв // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 847. – Арк. 15, 19, 25, 29.
- ¹⁶ Протоколи допитів, звіти про кількість витрачених квитанцій на штрафи // ДАЛО. – Ф. Р. 16. – Комісаріати Команди Української Поліції у Львові. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 14.
- ¹⁷ Справа по звинуваченню Заборняка Збігнева у користуванні фальшивими документами // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 988. – Арк. 9; Справа по звинуваченню Вайгель Казимири та Вайс Крістіни у підробці продуктових карток та спекуляції // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 585. – Арк. 40; Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (Далі – АЖІН), zbiór 301 (Relacje oszołonych z Zagłady),teczka 6001 (Buza Tadeusz, Schachter Leon), arc. 18.
- ¹⁸ Справа по звинуваченню Вайгель Казимири та Вайс Крістіни у підробці продуктових карток та спекуляції // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 585. – Арк. 1-3, 7, 35.
- ¹⁹ Інформаційні звіти кореспондентів про настрої населення, надзвичайні події на території дистрикту Галичина // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3959. – Український Центральний Комітет. – Оп. 2. – Спр. 132. – Арк. 30-35; Справа по звинуваченню Ришарда Рамаяди у виготовленні фальшивих документів // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 462. – Арк. 3.
- ²⁰ Справа у зв'язку зі зловживаннями на львівській трикотажній фабриці // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 2-34, 56-58, 66-69, 117.
- ²¹ Особисті листи вивезених на німецьку каторгу мешканців Львівщини // ДАЛО. – Ф. Р. 54. – Інформаційне бюро з вербування та відправлення робочої сили до Німеччини. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 1, 3, 5, 7-8, 18-19, 26-27, 48-51.
- ²² Справа у звинуваченні Яворського Хайнріха у крадіжках поштових посилок // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 1014. – Арк. 1; Справа по звинуваченню Кручковського Йозефа, Адамського Броніслава та Тлушака Мечислава у крадіжках листів, поштових пакунків та ін. // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 1235. – Арк. 1-2.

- ²³ Переписка з відділом юстиції у справі винесення смертних вироків Лейбі Гельману (за порушення кордонів гетто) і полякам Антонію Шмідту та ін. // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 5.
- ²⁴ *Ostrowska Helena Testimony* // Yad Vashem archives (Далі – YVA), sygn. O.3/6819, arc. 4.
- ²⁵ YVA, sygn. M.52/252, arc. 1-2.
- ²⁶ Справа по звинуваченню Мехеля Вольфа у підкупі поліцейського // ДАЛО – Ф. Р. 183. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 1; YVA, sygn. M.52/253, arc. 1-4.
- ²⁷ Справа по звинуваченню Флакової Анастасії у дачі хабарів // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 3-4, 41-42.
- ²⁸ Справа по звинуваченню Люфтіга Еляху, Козара Міхала та ін. у грабежах // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 383. – Арк. 14-19.
- ²⁹ *Kahane David Testimony* // YVA, sygn. O.3/3077, arc. 197-198; Gutterman B. Days of Horror. Jewish Testimonies from German Occupied Lemberg 1941-1943. – New York, 1991. – P. 240; Керик М. Стратегії і способи порятунку євреїв у Львові у 1941-1944 роках // Львів: Місто, суспільство, культура / Ред. О. Аркуша, М. Мудрий. – Львів, 2007. – С. 553.
- ³⁰ Справа по звинуваченню Цеплік Стефанії у переховуванні євреїв // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 1227. – Арк. 3; АЖН, zbiór 301, teczka 4486 (Rolsztein Mieczyslaw), arc. 10.
- ³¹ *Наконецний Є. «Шоа» у Львові.* – Львів, 2002. – С. 198.
- ³² Накази про зарахування, стан особового складу, заяви довірених осіб на отримання зарплати та ін. документи // ДАЛО. – Ф. Р. 16. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 13.
- ³³ Справа по звинуваченню Козловського Тадеуша у видаванні себе за поліцейського та грабежах // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 1257. – Арк. 1-2.
- ³⁴ Справа по звинуваченню Жмура Ніко та ін. в спекуляції валютою, підробці документів та інших злочинах. Т. 1 // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 254. – Арк. 1-8, 13; Справа по звинуваченню Жмура Ніко та ін. в спекуляції валютою, підробці документів та інших злочинах. Т. 2 // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 586. – Арк. 15, 73-77.
- ³⁵ *Czuruk S. Lwów w Cieniu Kołomy.* – Warszawa, 2007. – S. 34-35.
- ³⁶ Українські щоденні вісти. – 1941. – 6 серпня. – С. 7; ДАЛО. – Ф. Р. 37. – Львівське міське Староство губернаторства дистрикту Галичина. – Оп. 5. – Спр. 38. – Арк. 3.
- ³⁷ Інтерв'ю з Сідельником Богданом (1927 р. н.), проведене 11-12 лютого 2010 року у м. Львові.
- ³⁸ Справа по звинуваченню Новоградського Міхала у незаконній торгівлі золотом та діамантами // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 6-7; Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939-1944. Życie codzienne. – Warszawa, 2000. – S. 267-268.
- ³⁹ Справа по звинуваченню Джевінського Міхала у спекуляції // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 305. – Арк. 8-12, 15-22; Справа по звинуваченню Декорте Марії в нечесності та укриванні продовольчих карток // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 355. – Арк. 5.
- ⁴⁰ АЖН, zbiór 301, teczka 6253 (Marcinkowska-Kott Zofia), arc. 4; Tomaszewski T. Lwów (1941-1944): rejzaz psychologiczny. – Wrocław, 1994. – S. 38.
- ⁴¹ Справа по звинуваченню Козака Стефана, Романишина Йозефа та ін. в крадіжці // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 802. – Арк. 18-19; Справа по звинуваченню Рижовського Вацлава у скупці краденого // ДАЛО. – Ф. Р. 183. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 2-3.
- ⁴² Справа по звинуваченню Гнуса Романа у продажі недоброякісних продуктів // ДАЛО. – Ф. Р. 183. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 2.
- ⁴³ *Gazeta Lwowska.* – 1942. – 21 липня. – С. 7.
- ⁴⁴ *Hryciuk G. Polacy we Lwowie...* – S. 282.
- ⁴⁵ Справа по звинуваченню Білінського Богдана та Никифорок Євгенії у порушенні правил торгівлі // ДАЛО. – Ф. Р. 183. – Оп. 1. – Спр. 553. – Арк. 3, 4; Hryciuk G. Polacy we Lwowie... – S. 283.
- ⁴⁶ Див. докл.: Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – Київ, 1998. – 266 с.